

Națiune și naționalism

DIN AVATARURILE NAȚIONALISMULUI

Al. Zub

După o lungă serie de studii relative la istoria Spaniei și după o alta cvasi paralelă de lucrări (unele semnate în colaborare) despre democrație, totalitarism, politică comparată etc., istoricul și politologul Guy Hermet, a ținut să adauge la impunătorul său palmares încă un volum: *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*.

Profesor mai demult la Lausanne și Geneva, apoi director de studii la Fundația națională de științe politice din Paris, Guy Hermet a abordat progresiv mari teme ale lumii de azi, fără a părăsi însă vechele-i preocupări hispaniste și căutând să ajungă la ceea ce singur numea o "sociologie a construcției democratice". Evenimentele din ultimii ani l-au făcut să-și extindă interesul asupra națiunii și naționalismului, temă extrem de complexă, pentru asimilarea căreia îl pregătise în fond experiența spaniolă.

Ni se propune, în noua carte, o lectură a istoriei europene sub unghiul genezei și dezvoltării națiunii, respectiv naționalismului, cu preocuparea expresă de a identifica soluții de transcendere. O istorie în filigran, în care desenul "evenimentelor" e dublat de unul mai greu sesizabil, compus din idei, atitudini, mentalități. Sînt desene complementare ce implică o dublă lectură a istoriei. Elementele de compoziție provin din recuzita clasică a istoriografiei, dar și din zona artelor, din literatură mai ales, din filozofie, din etnologie, așa cum discursul istoric s-a obișnuit să procedeze în ultimele decenii.

O asemenea lectură a spațiului european, cu durate și etaje multiple, necesită desigur un acut spirit critic și o notabilă forță constructivă. Orizontul, în mare, e cel definit în timp de studiile comparatiste, cu trimiteri anume la școala lui H. Pirenne, și de achizițiile "noii istorii", încă mai des puse la lucru. Religiile comparate devin și ele un instrument în delicata reconstrucție, deloc surprinzătoare la autorul acelei *Politique comparée* (1990), subscrisă împreună cu Bertrand Badie. Referințele din text și aparatul critic indică de altfel o certă aplecare spre studiile de sistem, care au influențat sensibil discursul contemporan.

Nu ne vom ocupa, în aceste *marginalia*, de textul însuși, prea dens pentru a fi comentat sistematic. Unele considerații ar putea fi însă utile cititorului român, mai ales pentru definirea chestiunii în propria-i țară. După obișnuita motivație

preliminară, cu trimiteri la discuțiile curente pe tema națiunii și naționalismului, autorul caută a circumscrie istoric și geopolitic Europa, pentru a defini Estul prin *imperium* și Vestul printr-o *feudalitate* capabilă să nască particularisme generatoare apoi de națiuni. Estul a rămas *grosso modo* conservator, fie că era dominat de otomani sau de ruși, în timp ce Vestul a pus la lucru elemente mai dinamice de schimbare (urbanism, burghezie, instituții formative etc.), iar Europa Centrală s-a definit, în timp, ca un *mixtum* enigmatic, fluctuant, în continuă metamorfoză. Dacă Vestul a produs preeminent tipul contractual de națiune, Centrul a stimulat un tip etno-cultural¹, de care se leagă genetic atâtea convulsii din ultimele două secole.

Analizii de dată mai recentă pun deja problema națiunii pe un alt teren, mai pozitiv, raportând-o la muncă și creație, cum face Robert B. Reich în *The work of nations* (1991), întemeind pe o cultură a muncii pregătirea noastră pentru secolul XXI². Transnaționalitatea economiei este deja un fapt și va deveni probabil unul încă mai semnificativ. Asistăm la "sfârșitul promovării interesului național", ne asigură autorul, în numele unei atitudini globaliste, care sacrifică istoria, tradiția, "umanioarele", de dragul eficienței supranaționale³.

Problema e încă departe de a-și epuiza resursele. Produs al uniformizării introduse de statul modern (J. Wallerstein), artefact cultural și patologic (Benedict Anderson) sau chiar izvor al națiunii, acolo unde aceasta nu exista încă (E. Gellner), naționalismul se arată a fi un fenomen labil și complex, care se sustrage oricărei definiții complete⁴. Un echivoc funciar îl învâluie pretutindeni. Există analiști ce condamnă chiar națiunea fiindcă e prea mare pentru a soluționa probleme la nivel local sau regional și totodată prea mică în perspectiva economiei și strategiilor globale⁵. "Noua ordine" ezită încă asupra locului pe care trebuie să i-l atribuie⁶. A fost semnalată mai demult (Boyd C. Shafer) folosirea abuzivă a termenului, aplicat indistinct, fără a se ține cont de zona geopolitică și de contextul istoric⁷. Nu s-au luat în seamă destul nici sugestiile comparatismului, metodă indispensabilă și în acest domeniu⁸.

Ca orice fenomen complex, manifestat pe spații culturale întinse și diverse ca tradiții și atitudini, naționalismul trebuie tratat la plural, ca expresie a unor realități specifice, de o varietate nepuizabilă. S-a făcut distincție de regulă între un naționalism *politic*, dominant în lumea apuseană, și unul *etnocultural*, prezent mai ales în Răsărit. Specii noi s-au putut identifica pe seama evoluțiilor mai recente: naționalism *legitim*, manifest în limite rezonabile, pe când cel *ilegitim* nu ar ști de măsură¹⁰. Atributele *bun* și *rău* s-au folosit în același sens¹¹. Mai neutru pare epitetul de *postmodern*, la fel de echivoc ca și postmodernismul însuși¹².

Uniformizării modului de viață în lumea postmodernă i se opune adesea un "naționalism cultural", ca o "megatendință" a acestui sfârșit de mileniu¹³. "Cu cât devin mai omogene stilurile noastre de viață, cu atât ne simțim mai legați de valorile profunde - religie, artă, limbă și literatură. Pe măsură ce lumile noastre exterioare

au mai multe similitudini, păstrăm cu tot mai multă sfințenie tradițiile izvorâte din interior"¹⁴, acel specific care ne asigură identitatea.

În confuzia ce domină lumea postcomunistă, nu sînt fără sens încercările de a găsi un echilibru între tendințele cele mai generale (*megatrends*) și manifestările specifice locului. Ecuția *universalism și naționalism* e rezolvată de unii printr-un echilibru *sui generis* între mondialitate ("superlume" la Lyotard) și spiritul național inerent epocii moderne. "Universalismul presupune naționalul ca parte constitutivă, cu funcții proprii și rol dominant", ceea ce înseamnă că integrează "naționalismele", ca elemente de potențare a vieții colective¹⁵.

Într-o epocă obsedată de integrism, problema națiunii și respectiv a naționalismului se pune în chip legitim, antrenînd luări de poziție dintre cele mai spectaculoase. De un bun număr de ani, este chiar tema dominantă, la concurență poate cu tema "ieșirii din socialism", dacă e să reluăm o sintagmă care a făcut deja carieră¹⁶. Această "ieșire" a produs de regulă o nesfîrșită patologie, mai peste tot cu ingrediente naționaliste. Era firesc să se întîmple așa, căci eșecul economic al sistemului a stimulat oriunde atitudini și diversiuni de tip naționalist.

Disponem de repere semnificative pentru analogii între naționalismele din Europa și cele care s-au născut sub impact european, mai ales ca urmare a politicii coloniale. În linii mari, același fel de a elabora concepția naționalistă a istoriei, aceleași teme, aceleași orientări se pot sesiza, de pildă, în India colonială¹⁷ și în Albania secolului XIX¹⁸.

Încercări de a explica sud-estul european prin discursul identitar s-au făcut mereu în ultimul timp, mai ales pornindu-se de la criza iugoslavă¹⁹, însă și într-un spațiu mai larg, cuprinzînd și *Mittleeuropa*²⁰, dacă nu chiar tot "imperiul" ex-sovietic²¹. "Problema identității politice domină aproape toată istoria popoarelor europene care au avut de traversat crize de creștere", construcția statului modern și planificarea existenței umane sub regimul comunist bulversînd structurile politice, economice, mentale într-o bună parte a continentului, cum sesiza un analist preocupat de recrudescența discursului identitar²². Emergența statelor moderne și tragedia comunistă fac pandant în această zonă, ambele momente fiind marcate de un naționalism ce prevalează asupra altor idei politice. Studiile comparative îngăduie azi să se distingă mai limpede între stereotipurile și clișeele de gîndire instalate de-a lungul timpului, pe de o parte, și realitățile profunde ale zonei pe de alta. La distanță de cîteva generații, lucrurile se reasează oarecum simetric, dar cu sens invers. Ceea ce fusese inițial fraternitate și unitate, a ajuns, la acest sfîrșit de ciclu, discordie și particularism centrifugal.

Războiul rece a temporizat cîteva decenii conflictele naționale, fără să le poată diminua cu totul. Mai exact, în zona unde s-a impus *pax sovietica*, aceste conflicte au fost înghețate prin dictat și măsuri coercitive, ele continuînd să existe, în stare latentă, și cunoscînd în fond alte modalități de expresie. Bunii observatori

au știut să distingă întotdeauna, dincolo de aparența pacificării, vulcanul care continua să existe, uneori să și fumege discret.

Evoluția de la stalinism la pluralismul politic²³ nu e deloc lină, nici simplă. Convulsii de tot felul s-au putut sesiza pretutindeni în fostul imperiu sovietic și în zona lui de influență. Regiunea "balcanică" pare a fi încă cea mai expusă, judecând anume după tragedia iugoslavă din ultimii ani și după convulsiile mai recente din Albania. Cu atât mai mult se cade a stimula aici progresul democrației, ca antidot la excesele naționaliste.

În ce privește România, ca și în alte țări din zonă, naționalismul din perioada postcomunistă se cuvine apreciat ca un fenomen de compensație ideologică pentru atâtea frustrații acumulate sub dictatură. Spre deosebire de naționalismul din secolul XIX, care avea o bază mai reală, cel din ultimii ani e în bună măsură o diversiune a unor grupuri interesate să mențină cât mai mult din vechiul regim²⁴. Pe termen lung, el nu poate fi decât dăunător interesului național²⁵.

Analogia cu unele situații din America Latină, unde naționalismul și bolivarismul au fost utilizați mereu în același scop, e la îndemâna oricui²⁶. S-a evocat chiar, insistent, "modelul sud-american" pentru a defini o posibilă evoluție a României. De fapt, însă, nu se dorea un model de urmat, cât păstrarea specificului propriu, rezultat din lunga dictatură comunistă²⁷.

Comparația cu statele vecine, care au trecut și ele prin experiențe similare, s-a făcut adesea în dezavantajul statului român, ajuns după 1989 pe mîna unor activiști de rang secund, interesați a-și păstra atuurile la adăpostul unui naționalism grosier, lesne de indus și de manipulat în condiții de criză²⁸.

Polemici și dezbateri ample au avut loc mai tot timpul, în ultimii ani, pe tema naționalismului. Ziariști, politologi, scriitori, istorici, filozofi s-au rostit asupra ei cu o stăruință semnificativă, reactualizînd un set de probleme și idei moștenite din secolul XIX. Un straniu contratimp, deja pus în lumină de un exeget, pare a bloca încă spiritele: "Pe cînd Occidentul se adîncește progresiv în teoria și practica postmodernității, România continuă să dezbătă punct cu punct ordinea de zi formulată la 1848, ca și cum un secol și jumătate de experiență istorică nu ar fi introdus în discuția noastră publică decît glose, note de subsol și variațiuni pe aceleași teme ale întîlnirii cu modernitatea"²⁹. Aceeași obsesie a identității leagă generații și secole, solidarizîndu-le într-un fel ce frizează anacronismul. Abia dacă se îngăduie și alte discursuri identitare, ceva mai aproape de viziunea contemporană.

Disputele din ultimii ani ilustrează într-un fel continuitatea unei mai vechi lupte între spiritul europeanist, al deschiderii totale, și naționalism, ca expresii ale unei limitări necesare. De la Cantemir pînă la căutările de azi, s-a putut sesiza acest balans între deschidere și închidere, între universalismul culturii și pathosul local, descriind o ritmică semnificativă a evoluției noastre³⁰.

S-a conchis, în timpul acestor discuții, că e nevoie de o situație perspectivă a problemei pentru a defini naționalismul. În cazul nostru, analiza ar trebui să includă cel puțin perioada de după 1821, cu direcțiile, dezbaterile și realitățile afine³¹. Tablourile descrise de analiștii români diferă destul de mult față de cele zugrăvite în afară, mai cu seamă de apuseni. De subliniat, sub acest unghi, o remarcă de bun simț: "Oricât *naționalism* s-ar căuta în România, aici nu a explodat încă nici o bombă de tip irlandez, nici nu se înregistrează tendințe separatiste de tip basc sau corsican, nici vreo parte din populație nu pretinde independență în cadrul vreunui nou stat"³².

Din contra, se remarcă o deplasare a interesului spre valorile apusene, tot mai evidentă în ultimii ani, pînă la cvasi-unanimitatea opțiunii pentru integrarea în structurile euro-atlantice. Nu e însă ușor de stabilit unde trebuie pus accentul, în dialogul cu alteritatea, pentru a nu submina *specificul național*. Este întrebarea ce se degajă din polemica, tensionată și vehementă, între Gabriel Andreescu și Octavian Paler, din care a rezultat și o carte scrisă de primul: *Naționaliști, antinaționaliști...* (1996). Două atitudini, una pledînd pentru adoptarea necondiționată a normelor occidentale, în numele unui proiect integrativ, alta căutînd să reconcilieze acel proiect cu valorile autohtone. Dosarul polemicii cuprinde și alte nume, atrase pe parcurs ori numai menționate ca repere utile în definirea pozițiilor: Alexandru Paleologu, Fey Laszló, Daniel Vighi, Liviu Andreescu, Laurențiu Ulici, Dan Oprescu³³ etc.

Ansamblul definește o dezbateră semnificativă nu numai pentru realitățile românești de după 1989, dar și pentru căutările impuse de nevoia unui nou echilibru geopolitic pe mapamond. Mai este națiunea o referință obligatorie pentru lumea postmodernă? Se mai poate apăra un "naționalism bun, legitim ori decent", într-un moment cînd lumea are deja o certă propensiune globalistă, viziuni mondialiste, programe integrative tot mai ambițioase? În numele acestor programe, unii recomandă să se renunțe la punctul de vedere istoric, pentru a trata situația numai în cheie juridică, prin raportare la normele admise pe plan mondial³⁴. Alții preferă un dialog activ între acele norme și tradițiile autohtone, pentru a evita "forme false", riscul de a clădi pe nisip viitorul națiunii³⁵. Între aceste atitudini, s-a dorit și un "al treilea discurs", median, care în opinia formulată de Sorin Antohi "nu e nici negare autohtonistă a Occidentului (și, mai general, a Celuilalt), nici asumarea imitativă a normelor și discursurilor de referință ca la majoritatea occidentalizantilor"³⁶.

Desigur, pozițiile adoptate în această chestiune sînt mai numeroase și mai nuanțate decît rezultă din simplificările inerente unei polemici. Oricît de abilă s-ar vădi arguția universalistă, ea nu poate, nu are dreptul să ignore nici starea de spirit a națiunii, constituită pe seama atîtor experiențe nefaste, nici temeierile geopolitice³⁷.

Polemica pe tema naționalismului, în zona amintită, pare mai mult o ceartă de cuvinte, fiindcă nici un protagonist nu neagă opțiunea fundamentală, europeanis-

mul ca perspectivă istorică. Diferă însă modalitatea, stilul, cadența integrării. Uniunea Europeană nu poate fi doar un club select, ci o "națiune a națiunilor" (Montesquieu), o realitate complexă, care nu trebuie să anihileze particularismele naționale. Numai în acest sens, funcțional, se poate vorbi de o "națiune europeană" (J. Benda). Unitatea nu trebuie să însemne uniformizare, ca la tehnocrații sensibili numai la "mecanisme", ci un organism superior, în care națiunile să-și simtă solidaritatea continentală³⁸. Se pot aminti destule pledoarii în acest sens³⁹.

Ca și Soljenițin în cultura rusă, Alexandru Paleologu evocă necesitatea unui naționalism luminat, compatibil cu pluralismul și toleranța, în zona ex-sovietică. Pentru el, emergența naționalismelor în această zonă e un reflex defensiv la amorfismul produs în ultimii ani. Analiștii apuseni par a nu înțelege însă realitățile post-comuniste din zonă atunci când observă numai naționalism demagogic, interesat, gregar, exclusivist. Să nu se confunde un asemenea fenomen, real desigur și regretabil, cu "naționalismul acelor națiuni care au fost supuse timp de jumătate de secol sau trei sferturi de secol unei extirpări colective, unei anihilări a conștiinței naționale și a conștiinței de cultură și civilizație, care le-au menținut în istorie pînă la data confiscării comuniste"⁴⁰. A fi naționalist, acum, în această zonă, unde identitățile etno-culturale au fost grav afectate timp de generații și unde lipsa de solidaritate subminează adesea corpul social, nu e decît firesc.

La o asemenea concluzie au ajuns și unii analiști apuseni, între care Jacques Julliard și Pierre Hassner, citați în cursul disputei pe tema naționalismului⁴¹. Se pot aminti și alții, care au insistat pentru o integrare a mișcărilor naționaliste în "procesul calitativ al democrației" (Alexandre Adler), pentru o temperare a lor prin "ideologii federative" (Jean Daniel), printr-un dialog fecund cu "valorile cosmopolite" (Milan Kundera)⁴², dialog nu numai posibil, dar și benefic, pe care elitele se cuvine a-l practica, ele în primul rînd, spre a-i da substanță și măsură⁴³. O mișcare de eliberare națională, de recuperare a valorilor proprii nu înseamnă naționalism (Timothy Garton Ash), iar "tendențele autohtoniste care se manifestă în Europa centrală și orientală" nu implică neapărat xenofobie (Adam Michnik). Dacă naționalismul poate fi utilizat de comuniști, cum s-a întîmplat adesea, ca argument pentru dictatură, tot el reprezintă o formă de structurare a împotrivrării la comunism⁴⁴. E o situație ambiguă, desigur, care obligă la discernămint și măsură. O democrație supra-națională nu se poate împlini decît printr-o totală schimbare de optică, susceptibilă a impune așadar o altă filozofie a istoriei, dincolo de "ideologia lui *Wille zur Macht* a marilor puteri"⁴⁵.

Națiunile nu sînt simple ficțiuni juridice, cu care se poate opera oricum, ci produse ale istoriei, realități în care memoria joacă un rol decisiv. Statele create pe acest temei, statele-națiuni, nu sînt nici ele realități efemere sau neglijabile. Unii analiști prevăd chiar o lungă fuziune a acestora cu capitalismul, fără ca statul respectiv să însemne hegemonie⁴⁶.

Criticii apuseni ai fenomenului est-european, obsedați de ideea integrării, uită în fond că nici "nu poți fi european fără a aparține unei națiuni și istoriei reale ori fără sentimentul de reabilitare istorică a națiunii"⁴⁷. Evenimentele din zona balcanică au semnalat, în ultimii ani, pericolul abolirii violente a unor structuri produse de-a lungul timpului, concluzie relevantă și cu prilejul disputei din România pe tema naționalismului.

Miza acestei dispute devine considerabilă dacă o raportăm la formarea societății civile (*Grupul pentru Dialog Social, Liga Pro Europa, Academia Civică* etc.) și totodată la limpezirile produse de atunci în idei și atitudini. Literați de prestigiu, oameni de știință, artiști, politologi s-au implicat cu fervoare, convinși că numai astfel se poate instala normalitatea⁴⁸ și că "autocritica națională" trebuie să devină un proces continuu⁴⁹.

S-a pus deja în lumină existența unui "naționalism literar" în Europa de Est, ca dimensiune a luptei de supraviețuire a ideologiei și structurilor comuniste⁵⁰. Același lucru a putut fi sesizat în spațiul filozofiei⁵¹ și în alte discipline umaniste.

O mențiune aparte se cuvine pentru istoriografie, domeniu adânc alterat de intruziunile politicului. Unele studii ne previn deja asupra fluctuației specifice a adevărului sub dictatură, ca și asupra miturilor puse în circulație pentru a sprijini discursul totalitar⁵². Limpeziri însemnate în definirea ținutei ancilare a istoriografiei sub regimul comunist s-au produs mai cu seamă după abolirea acestuia, prin analize secvențiale⁵³, dar și în câteva abordări mai ample⁵⁴, cea mai cuprinzătoare fiind *Istorie și mit în conștiința românească* de Lucian Boia, sinteză menită a stimula o lectură critică a trecutului național⁵⁵. Nu se poate insista acum asupra acestor analize, a căror semnificație trebuie raportată la ansamblul problemelor cu care se confruntă societatea românească.

În forme diverse, de la eseu la abordarea mai sistematică, s-au rostit asupra naționalismului contemporan și filozofii. Provocarea a venit și în cazul lor din Occident, unde s-au produs tot felul de analize, în ultimele decenii, pe această temă, fără ca situația reală din "cealaltă Europă" să fie înțeleasă cum se cuvine⁵⁶.

Noua paradigmă pusă la lucru în Europa de Vest asimilează interogațiile, inclusiv pe cele *naționale*, orizontul național fiind înscris într-un orizont mai amplu, dar tot mai concret, al continentului nostru. S-ar spune că cetățenia europeană crește acum pe solul cetățeniei naționale și obține primatul. Este ceea ce adepții europenismului așteaptă și în Europa de Est, unde aceeași paradigmă ar trebui să asigure o relevanță culturală. Vechea paradigmă apare ca depășită, neproductivă, schimbarea ei fiind și o chestiune de responsabilitate civică⁵⁷.

Desigur, "post-naționalismul" la care se referă unii ca fiind caracteristic erei post-comuniste⁵⁸ e mai degrabă un desiderat decât o realitate. Eseul scris de Guy Hermet ne poate ajuta să înțelegem mai bine atât problematica actuală a națiunii, cu distorsiunile inerente, cât și dimensiunea ei diacronică. Ideea autorului că "democrațiile în formare au nevoie de democrați naționali pentru o perioadă mai

lungă" se cuvine a fi reținută ca un îndemn realist, bazat pe o bună cunoaștere a evoluțiilor din fostul imperiu sovietic.

Referințele la români sînt minimale și oarecum neutre. Desigur, ne putem distanța de autor în anumite opinii, cum e cea privitoare la balcanitatea noastră. E greu de admis apoi că suflul religios din care s-a nutrit renașterea națională în zona danubio-carpatină ar fi venit din Bulgaria, spre finele secolului XVIII, din moment ce opțiunea proevstică a românilor era destul de clar definită în Transilvania la 1700, iar filonul tradițional, în sfera bisericii, se putuse constata și anterior. Nu e deloc sigur, apoi, că statele successorale, formate pe seama imperiului otoman, habsburgic și țarist, au fost tot așa de multinaționale și încă mai represive. Cel puțin în România drepturile minorităților s-au bucurat de o atentă preocupare a statului, fie și pentru că acesta era supus la puternice presiuni din afară. Observații asemănătoare se pot face și cu privire la perioade mai noi. Evident, nu trebuie să așteptăm nuanțe locale într-un text așa de sintetic, a cărui finalitate îmbrățișează mereu ansamblul european. Tocmai de aceea am socotit că reflecțiile de mai sus ar putea fi de oarecare folos cititorului român.

- 1 Cf. James Kellas, *The politics of nationalism and ethnicity*, London, 1991.
- 2 Robert B. Reich, *Munca națiunilor. Pregătindu-ne pentru capitalismul secolului XXI*, București, 1996.
- 3 *Ibidem*, p.107-119.
- 4 Cf. Cătălin Turliuc, *Naționalism și etnicitate. Considerații istoriografice*, în *Istoria ca lectură a lumii*, Iași, 1994, p.434.
- 5 J. Rosenau, *Le nouvel ordre mondial: forces sous-jacentes et résultats*, în *Etudes internationales*, 23, mars 1992, p.23 sqq.
- 6 Yves Lacoste, *Trop grande ou trop petite?*, în *Le Débat*, 63, 1991, p.84-86.
- 7 Boyd C. Shafer, *Nationalism: myth and reality*, 1995. Apud Cătălin Turliuc, *op. cit.*, p.433.
- 8 Mattei Dogan, Dominique Pelassy, *Cum să comparăm națiunile. Sociologia politică comparativă*, București, 1993.
- 9 Hans Kohn, *The study of nationalism*, New York, 1946, p.329-334; John Plamenatz, *Two types of nationalism*, în E. Kamenta (ed.), *Nationalism*, London, 1973, p.22-36.
- 10 M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe*, Cambridge University Press, 1985; Cămil Mureșanu, *Națiune, naționalism. Evoluția naționalităților*, Cluj, 1996, p.22.
- 11 Andrei Roth, *Un naționalism "bun" și unul "rău"? Delimitări terminologice și conceptuale*, în *Polis*, 1994, 2, p.137-152.
- 12 Michael Bruner, *Postmodern nationalism among University Students in Texas*, în *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 20, 1993, 1-2, p.35-44.
- 13 John Naisbitt, Patricia Aburdene, *Anul 2000. Megatendințe*, București, 1993, p.124-126.
- 14 *Ibidem*, p.126.
- 15 Marin Aiftincă, *Universalism și naționalism*, în *Academica*, IV, 3(39), ian. 1994, p.14, 18.
- 16 Guy Sorman, *Sortir du socialisme*, Paris, 1991.
- 17 Cf. Claude Markovits, *L'Inde coloniale: nationalisme et histoire*, în *Annales. ESC*, 37, 1982, 4, p.648-668.
- 18 Helgor Duda, *Nationalismus, Nationalität, Nation: der Fall Albanien*, München, 1991.

- 19 Dusan T. Batakovic, *Yougoslavie, Nations, Religions, Idéologies*, Paris, 1994.
- 20 *Nationalitäten und Identitäten in Ostmitteleuropa - Festschrift*, hgg. von Walter Lukan und Arnold Suppan, Böhlau Verlag, 1995.
- 21 *From Stalinism to pluralism. A documentary history of Eastern Europe since 1945*, ed. by Gale Stokes, Oxford University Press, 1996.
- 22 Alexandru Dușu, *Comptes rendus*, in RESEE, XXIV, 1996, 3-4, p.301-304.
- 23 *From Stalinism to pluralism...*, vol. cit.
- 24 Dan Oprescu, *Naționalism și anti-patriotism*, in *Meridian*, I, 4, 1991, p.8.
- 25 *Ibidem*, p.10.
- 26 Michael Radu, *Naționalism, bolivarism și realitate*, vol. cit, p.18-19.
- 27 Dan Pavel, *Turnul Babel al statului națiune*, vol. cit, p.32-33.
- 28 William Tatok, "Frontul negru". *Similitudini între ultranaționalismul rusesc și cel românesc*, vol. cit, p.34-35.
- 29 Sorin Antohi, *Amurgul idolilor. Două cărți despre România anilor '30, în Sfera politicii*, 28, 1995, p.56.
- 30 N. Manolescu, *Tradițiile naționalismului*, în *Meridian*, I, 4, 1991, p.59-60. Cf. și Al. Zub, *Logos und Ethos in der rumänischen Kultur*, in *Saeculum*, 1981, 2, p.70-82.
- 31 Alexandru George, *România față cu naționalismul*, in *Revista de Cercetări Sociale*, 2, 1996, p.139-145.
- 32 *Ibidem*, p.142.
- 33 Gabriel Andreescu, *Naționaliști, antinaționaliști... O polemică în publicistica românească*, Iași, 1996.
- 34 *Ibidem*, p.30.
- 35 Octavian Paler, *Între naționalismul de grotă și "europenii" de nicăieri (I-IV)*, în 22, VI, 46-49 (16.XI-12.XII.1995), p.12, 11, 13,12.
- 36 Sorin Antohi, *Al Treilea Discurs*, în *Fahrenheit 451*, I, 2, 1995, p.12.
- 37 Cf. Alexandru George, *op. cit.*, p.145.
- 38 Cf. George Uscătescu, *El probleme de Europa*, Madrid, 1949; *Fenomenul naționalist*, Madrid, 1952.
- 39 H. -R. Patapievici, *Cerul văzut prin lentilă*, București, 1995; *Politice*, București, 1996; Adrian Marino, *Pentru Europa. Integrarea României, aspecte ideologice și culturale*, 1995; *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Iași, 1996; S. Damian, *Replici din burta lupului*, București, 1997.
- 40 Al. Paleologu, *Destin literar și destin pur și simplu. Interviu în Viața românească*, XC, 5-6, 1995, p.71.
- 41 Monica Lovinescu, "Interdicția de a fi români" sau despre naționalism, in 22, II, 44 (8-15.XI.1991), p.8.
- 42 *Capcanele naționalismului*. Ancheta revistei "Le règle du jeu" (prezentată de Elena Ștefoi), in *Contrapunct*, 49 (6.XII.1991), p.16.
- 43 Ioan Buduca, *Cui îi e frică de naționalism*, in *România literară*, XXIV, 51, 1991, p.16.
- 44 Adam Michnik, *Ghetourile vor înlocui națiunile?*, in *Contemporanul*, 1, 1992, p.2.
- 45 Gabriel Liiceanu, *Este oare națiunea singurul cadru imaginabil al democrației?*, in 22, II, 48 (6-13.XII.1991), p.7.
- 46 Michael Mann, *Statul-națiune, moarte sau schimare la față? Europa și lumea*, in *Lettre internationale*, primăvara 1996, p.122-125.

DIN AVATARURILE NAȚIONALISMULUI

- 47 Al. Paleologu, *op. cit.*
- 48 N. Manolescu, *Dreptul la normalitate. Discursul politic și realitatea*, București, 1991.
- 49 Virgil Nemoianu, *Dialectica autocriticii naționale*, in 22, 1996, 18, p.8-9. Vezi replica lui Damian Hurezeanu în *Societate și cultură*, 1996, 5, p.50-52.
- 50 Adrian Marino, *Literatura națională*, in *Ramuri*, 10-12, 1996, p.8.
- 51 Andrei Marga, *Philosophy in the Eastern transition*, Cluj, 1993.
- 52 Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1944- 1977*, München, 1981.
- 53 Andrei Pippidi, *Rezerva de speranță*, București, 1995, p.136-144.
- 54 Al. Zub, *Istorie și finalitate*, București, 1991; Camil Mureșanu, *op. cit.*; Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, 1997; Sorin Antohi, *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, București, 1994; *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode*, București, 1997.
- 55 Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997. Același autor a editat și niște culegeri de studii: *Mituri istorice românești*, București, 1995; *Miturile comunismului românesc*, I, București, 1995; II, 1997.
- 56 Gabriel Liiceanu, *Este oare națiunea singurul cadru imaginabil al democrației?*, in 22, II, 48, 1991, p.6-7.
- 57 Andrei Marga, *Filosofia unificării europene*, Cluj, 1995, ed. II, 1997.
- 58 Lucian Boia, *De la postcomunism la postnaționalism*, în *Xenopoliana*, II, 1994, p.122-126.